

רנה לי - בין עולמות

מבחר מיצירותיה שטרם ראו אור בספר
ועיונים בכתביה

ערכו: זיוה שמיר, חיים נגיד ואסתר ח"ג ויתקון-זילבר

שירת הנשים העברית איחרה לבוא. אט-אט החלו להופיע נשים יצירתיות, אחת בעיר ושתיים בקבוצה ובמושבה, כמו רחל ואסתר ראב שפרצו דרך וסימנו את האות לבאות. בדורו של שלונסקי בלטו לאה גולדברג ויוכבד בת-מרים; דור המאבק על עצמאות ישראל לא נתברך במשורות בולטות, ורק בדור המדינה החלו להופיע קבוצה לא קטנה של משוררות, שהידועה שבהן הייתה דליה רביקוביץ'. גם רנה לי החלה מפרסמת את שיריה באותה עת, והכול ניבאו לה גדולות. ספריה נתקבלו במאור פנים, ודומה שאילו הייתה נשאת ב"רפובליקה הספרותית" שלנו היא הייתה הופכת למשוררת נודעת ועטורת פרסים. דא עקא, רנה לי התרחקה מן החיים הספרותיים בארץ, כי נסיבות חייה הרחיקוה מהם, ואף-על-פי שכל ספריה ראו אור בישראל, היא מעולם לא הועמדה באור הזרקורים או במרכז הזירה.

רוב שנותיה של רנה לי עברו עליה בניו-יורק, שם שימשה כפרופ' לספרות ב"קווינס קולג". כחוקרת ספרות ומבקרת מחוננת היא ידעה היטב את ערך יצירתה, ובכל זאת חשה אבודה בין יבשות, כפי שכתבה באחד משיריה האחרונים:

אָנִי אֲשֶׁה שְׁנַפְלָה בְּלֵב אֻקְיָנוֹס וְאִינָה מְטִיבָה
לְשָׁחוֹת, שְׁבֻשְׁבִילָה פֶּל הַחֹפִים הֵם בְּגֵדֵר חַיִּוֹנוֹת,
מִשָּׂאוֹת נֶפֶשׁ שְׁלֵא נִתְּן לְהַגְשִׁים.

רנה לי נולדה בפולין בשנת 1932, בת יחידה ללוטה וישראל ליפשיץ, מורים במקצועם, שעלו ארצה ממניעים ציוניים. רנה למדה בגימנסיה הרצליה, והייתה תלמידתו של אביה שלימד מתמטיקה בגימנסיה. כתלמידה מצטיינת התקבלה לעתודה האקדמאית, והחלה את שירותה הצבאי כקצינה במחלקה המשפטית של צה"ל, אחרי שקיבלה תואר מוסמך במשפטים מן האוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר נישואיה החלה נודדת בעקבות בעלה המהנדס, אבשלום קופמן, תחילה לניגריה ואחר-כך לארצות-הברית, שם גדלו והתחנכו שני ילדיה: יואב - היום רופא החי במילווקי, וגיל - מחזאי ותסריטאי החי בקליפורניה

רנה לי פרסמה שבעה ספרי שירה, החל מספרה **בשדרה לילית** (1960) ועד מבחר השירים המקיף...**והים אנה ילך?** (2010). כן פרסמה ספרי סיפורים וזיכרונות, שני ספרי עיון על עגנון והזו ורומן באנגלית. אך היא הותירה כתיב יד רבים - בשירה, בסיפורת בעיון ובמחקר - והם לוקטו בספר זה, המכיל גם מבחר מאמרים על יצירתה, שחלקם נכתבו במיוחד למענו.

המשוררת מיכל סנונית, שזכתה אשתקד בפרס רנה לי, הפנתה את תשומת לבנו לשורות מספריה הראשונים של רנה, שחזרו והבליחו בשירים של משוררים אחרים, כגון: "אָהָה! / פֶּל אֲשֶׁר יִכְלָתִי לְהִיּוֹת - / וְלֹא הִיּוֹתִי. / אוֹ אֲשֶׁר אוֹכַל לְהִיּוֹת - / וְלֹא אֶהְיֶה". ועובדה זו, ש"שורותיה של רנה לי מקשטות את חיינו ומרחפות בחלל עולמו של הקורא העברי אף מפלי שידע על כך", היא כדברי פרופ' זיוה שמיר במאמרה בספר זה, "אות וסימן לגדולה אמתית".

מהדורה ראשונה: מרץ 2016
מחיר מומלץ: 107 ₪

ס פ ר א

בית הוצאה לאור
איגוד כללי של סופרים בישראל

רנה לי בין עולמות

מבחר מיצירותיה שטרם ראו אור בספר

ועיונים בכתביה

ערכו: זיוה שמיר, חיים נגיד, אסתר ח"ג ויתקון-זילבר

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

תוכן העניינים

- על רנה לי ועל יצירתה
10 רנה לי (1932–2013): ביו-ביבליוגרפיה
12 רנה לי: משהו עליי ועל חיי
19 צור ארליך: מישירה מבט, ריאיון עם רנה לי על כתיבה עברית באמריקה
30 פרופ' זוה שמיד: השיר הולך לאן שהוא רוצה ללכת, על שירת רנה לי
33 ד"ר גדעון טיקוצקי: על ראשית דרכה בשירה של רנה לי
50 אסתר ח"ג ויתקן-זילבר: שיר מפתח, התבוננות בשיר "טביעה"
54 ד"ר יוסי בילין: על הספר ימים של בלי
55 אשר ויזר: על ימים של בלי
56 ישראל זמורה: על הספר מכירה פומבית
58 אברהם ברוידס: פרקי יומן מניגריה
62 ישראל זמורה: ליריקה ואירוניה – בהרמוניה
65 ד"ר שמואל שניידר: מיהו עגנון?
75 פרופ' משה פלאי: מסה על רגע החסד ביצירת עגנון
80 צבי בודנובסקי: בדידות וערגה לאהבה
86 פרופ' חנה נוה: על הספר עגנון והצמחונות
91 ד"ר אביבית לוי: חבל השייכות, על השיר "טרם הלכו ההורים"
95 ד"ר נורית צדרבוים: 'אלה של זמן, קרוב ורחוק בשירים 'הזמן שלי' ו'רחוקים'
100 ד"ר ישראלה וייס: "אבל אני עוד אצפה לך" רנה לי בשירי פרדה מאביה
104 פרופ' מרדכי רושולד תוהה על בהו, על עוד רחוק מן הבית ושירי ערער
110 ד"ר ננסי עזר, על הסיפורים הקצרים בעוד רחוק מן הבית
115 ד"ר מלכה שקד, עת הכמישה, על קובץ השירים... והים אנה ילך?
119 רון גרא, לב מתנשם, קשור בקולר, על ספר השירים... והים אנה ילך?
122 ד"ר ליליאן דבי-גורי: רנה לי – ...והים אנה ילך?

Rena Lee

Between Two Worlds

Papers on Rena Lee & Choice Pages from her Uncollected
Literary Works

Edited by

Ziva Shamir, Haim Nagid, Esther H.G Vitkon-Zilber

ספרי ספרא בעריכת ד"ר חיים נגיד

Safra Books, Chief Editor: Dr. Haim Nagid

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי -
אלקטרוני, אופטי או מכני לרבות צילום והקלטה -
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור ומבעלי הזכויות, שיינתן מראש.

© נדפס בישראל, מרץ 2016

© Printed in Israel, March 2016

מסח"ב 0 03760000112 0 ISBN

דאנאקוד 376-119

169	ילדות	
172	לאור שקיעה	
174	על הבריאה	
175	לכת	129
176	נכתב בניו-יורק	131
178	למרות הכוונות הטובות	133
179	סוס בלב מנהטן	134
181	ערגת הרוח	136
182	בארצו של הדוד סם	138
		140
		141
	סיפורים	
184	אתמול היום ומחר	143
195	להשיג אדם, או: Perpetuum Mobile	144
201	טיפות, טיפות	145
205	לקול הורים	147
213	מה שלא סיפרתי לרונית...	148
221	סנדלי הזהב של אסיה	150
238	נדודים	151
247	מן הרופא	153
255	ענת	155
262	שלום עליכם, עליכם השלום	157
274	גאולה עוברת לדיור מוגן	159
280	ירושלים של מטה	160
		161
		162
	רשימות	
260	שורת הג'קרנדות	163
280	קיטס	165
281	השביל המוביל לביתי	167

שירים
פגישות
בינתיים המוות מצפה לי בסבלנות
הרגלים שכחו
איך שגם אנחנו לא נשארנו צעירים...
אמר שיהיה טוב
בבל אחרת
אל הארץ הלא נודעת
אמילי על אופניה
אילו הייתה בו דעת באדם הראשון
סובב הרוח
בספר הטלפונים
רק לא דם
בחלומי ניסיתי לטלפן אל אלוהים
דקדוק בהליכון
בקרוב אגיע לגיל
שלישייה לפסנתר וכלי מיתר
אין לך שעה...
אוי, אני...
על טיבה של התנשאות
על ויתור ועל שכרו
על הבלתי מושג
את מה שהיה
האיש בחלום
על שיר לא יולד
האישה מן החלון

על רנה לי ועל יצירתה

- מסות ומאמרי-חקר
- 283 העלה - והלחש, על המחלה ודרכי ריפוייה בשלושה סיפורי ש"י עגנון
- 293 מכה לרפואה - על רפואה ורופאים ביצירת ש"י עגנון
- 312 עיון נוסף ב"עם כניסת היום" לש"י עגנון
- 317 שירים נשכחים לאור הירח
- 331 על ערכו של המכתב הפרטי
- 339 בין זמנים: משהו על זמן וספרות בזמננו
- 342 בשבילי שדות מגנטיים, על סיפורי עמליה כהנא-כרמון
- 348 יהודה עמיחי, חתן פרס ביאליק, מבט בשירתו
- 353 ראשי פרקים למשנתו של א. י. השל
- 359 סתיו 1973
- 362 לשון-הרע - על הלשון בדורנו
- על יצירתה באנגלית
- מבחר רשמים
- פרס רנה לי
- 373 מיכל סנונית: דברים עם קבלת הפרס ע"ש רנה לי, 2014
- 376 אבשלום קופמן: חתימה

על ראשית דרכה בשירה של רנה לי

במרס 1953, זמן קצר לאחר יום הולדתה העשרים ואחת, התפרסמו במוסף "תרבות וספרות" של עיתון **הארץ** שירים מאת רנה לי, "וצר לי" ו"רקיע בוכה" – ככל הנראה, ביכורי שירה בדפוס.¹ היו אלה, במידה רבה, שירי אהבה הנוטים לרגשנות, אך בקריאה חוזרת ניתן להבחין בהם גם בהחלטיות היפה של הדוברת, שבחרה לשלח את אהובה כי לא עמד בציפיותיה הרוחניות (בשיר "וצר לי").

במשך כשבע שנים צברה לי את שיריה, בעודה מפרסמת אחדים מהם פה ושם, עד שבשנת 1960 ראה אור ספר ביכוריה **בשדרה לילית**. בשעה שפורסמו ראשוני שיריה, היא הייתה מן הצעירות המעטות שהדפיסו את פרי עטן בבמות ספרותיות; ואילו כשחבקה את ספרה הראשון, כבר הייתה חלק מגל גדול של נשים כותבות, ששינה במובנים רבים את פני השירה העברית.

בדבריי כאן אבקש להתמקד בתמורה הגדולה שחלה במהלך אותן שבע שנים ולהאיר את ראשית שירתה של רנה לי על רקעה.

המשוררות באות

"על חטאי אודה, כי מתייחס אני בחשדנות מרובה אל יצירותיהן של משוררות צעירות. מן הניסיון המר אני יודע, כי נדירות מאוד הן **המשוררות** ורבות מאוד – **החרזניות**. אמנם, תכונה זו אינה מיוחדת לגיל זה או אחר", כתב א' בן-שלום, אחד משמות-העט של המשורר משה דור, על ספר ביכורים של משוררת צעירה אחת (בן-שלום 1960, ההדגשות במקור). על משוררת אחרת כתב, בשם עט אחר: "יש לה מחשבה שירית, כלומר, אין היא בונה את יצירתה אך ורק על התפרצות האמוציה, אלא בעת ובעונה אחת מפעילה את כלי החשיבה. זו תכונה, שאצל הרבה-הרבה משוררות כמעט אינה קיימת – אולי בגלל עודף של טמפרמנט נשי, אולי בגלל קוצר רוח, ואולי בגלל נטייה להתפנק" (בר-יעקב 1965). דומה שבתקופה היא מינה עצמו דור מטעם עצמו למבקר הקבוע של שירת נשים (בייחוד צעירות), כשמידת התמדתו בנושא זה התחרתה רק במידת מיאוסו מכך. בשמות-עט לרוב: א' בן-שלום, בנימין בן-שלום, מ' בר-יעקב, מ' צור, גם, דרומי מ', ועוד – נהג להגיח ממחבואו, לירות את חצי מילותיו הטבולים ברעל מיוזגיניה (לרוב מעל דפי **מעריב**), ואז

¹ **הארץ**, "תרבות וספרות", 27.3.1953, עמ' 5. ככל הידוע, זהו הפרסום הראשון שלה בשמה, אך ייתכן שקודם לכן פרסמה שירים בשם עט. השיר "וצר לי" כונס בספר ביכוריה **בשדרה לילית** (1960, עמ' 49-50).

"עורבים" מתואר טיפוס בין עצים במעלה הגבעה בין קרעי הדומייה שבין קריאה לקריאה של העורבים, "אני פוסעה כבין טפות מטר, צחיחה וצמאה / לב הקיץ עתה / אכל מרתף רוח כבד תחוש את קצו / זה הקיץ המצפה בעלטה לעת מצוא"; ובשיר "על מות לקיץ" נכתב: "הקיץ מת / הקיץ הקיץ עליי. / הקיץ השב. / נאסף / אל אהבותיו".

*

שירת רנה לי מצטיינת באירוניה, ולפעמים אפילו בהומור מקברי. היא מתארת את עצמה כ"אישה גבוהה שרוקה נמוכה" (בשיר "על קצר", שבו היא מתארת איך הזמן ההולך ונקצר הופך לה מידד לצר). השירים חזורים תודעת גזר דינו של החלוף, ולא אחת המשוררת מהרהרת כאמור בשירה על מה שעתידי לקרות לאחר מותה. בשיר בעל הכותרת הדו-משמעית "בשבילי" [בעבורי, בשביל שלי] נאמר בחיך כי "תמורת תרוקה" לא גדולה יש באפשרותה לאמץ קטע דרך ששמה יתנוסס בו על שלט שיכריז "זאת תרקה של רנה לי". ("סוף סוף מה לא יעשה אדם / למען לא יפח שמו", היא שואלת את עצמה באוטו-אירוניה), אך מסיימת את השיר בשורות "ככה, הולכת לי חוסה בצלי, יודעת: / איש לא יעשה זאת בשבילי". המילים "חוסה בצלי", הלקוחות ממשל יותם, מעידות שהמשוררת יודעת שרק אטפים ואילנות סרק קולם הולך למרחוק, והם מחפשים בלי הרף שלטים שיאדירו את שמם. והיא הרי נטעה בשירה עץ בשביל שכבשה במו ידיה (כרחל המשוררת ששביליה נזכרים בשיר "בעד החלון"). לפיכך, היא אילן נותן צל ופרי, שאינו זקוק לשלט שיכריז על קיומו. אף-על-פי-כן, בעלה אבשלום קופמן ובני משפחתה הרימו את הכפפה שהיא זרקה לעומתם בחיך מסוים, ויסדו את הפרס לזכרה שמעמיד את רנה לי, הסופרת ויצירתה, באור הזרקורים.

המשוררת הנפלאה מיכל סנונית – שהחלטנו לזפותה בפרס הראשון על שם רנה לי – אהבה את שירה של רנה לי ועקבה אחריהם מיום צאת ספריה הראשונים (**בשדרה לילית**, הוצאת **מחברות לספרות**, תל-אביב 1960; **ימים של בלי**, הוצאת **מחברות לספרות**, 1965). היא אף כתבה למשוררת מכתב על הרושם שעשו עליה שיריה סמוך לפרסומם. מיכל סנונית אף הפנתה את תשומת לבי לשורות משירה של רנה לי שמצאו את דרכן אל מרכז מפת השירה העברית והוצבו בראש שיריהם של הנודעים שבמשוררי דור המדינה.

כך זכתה שירת רנה לי בעקיפין שזרקור חזק יופנה אליה ואל שירתה אף מבלי שנודע מקורן של השורות הללו, כגון השורות "אל תפריעו לי עכשו! [...] רגע אהד שקט! / אני מקרחה להיות" (בשיר "שקט"), או השורה "המתים לא מתו. רק החיים אינם חיים" (בשיר "גויעה"), או השורות משירה "אלגיה לבלתי", הסוגר את ספרה **ימים של בלי** (1965): "אָהָה! / פֶּל אָשֶׁר יִכְלָתִי לְהִיּוֹת - / וְלֹא הִיּוֹתִי. / או אָשֶׁר אוֹכַל לְהִיּוֹת - / וְלֹא אֶהְיֶה". וכן השורה "אִשָּׁה גְבוּהָה צוֹפָה בְּעֵצְמָהּ. מָה הִיא רוֹאָה?" (בשיר "אישה גבוהה").

לא אחת עפים זרעים של פרח ונשתלים בגינה זרה, דווקא בה הם זוכים להיחשף לעין הצופה. ביהדות רווח במשך דורות המנהג לקרוא לסופר על שם ספרו "הבעל חתם סופר", "הבעל חזון איש", "הבעל שפתי כהן" וכדומה – ללמדנו שהיצירה חשובה יותר מן היוצר וחייה ארוכים מחייו. הגדולה האמתית נעוצה בספר, ובו היצירה תשרוד לדורות. שורותיה של רנה לי מקשטות את חייו ומרחפות בחלל עולמו של הקורא העברי אף מבלי שידע על כך – אות וסימן לגדולה אמיתית.

היה שב ומתגלה ברשימות שקולות יותר, שאינן עוסקות בהכרח בשירת נשים, בשמו האמיתי. אולי ביטא כך חלק מתסכולו על אבדן בכורתו לנתן זך, שהלך ותפס את מקומו כמשורר הבולט בחבורת "לקראת" ובכלל.²

כמדליק הפנסים בספר הנסיך הקטן, שעבודתו הנינוחה הואצה בקצב מסחרר ככל שגדלה מהירות כוכביתו ורבו בה השקיעות והזריחות, כך מצא עצמו משה דור נדרש שוב ושוב לספרי ביכורים של משוררות שהלכו ומילאו חללו של עולם. חמוטל צמיר חישה ומצאה שבעשור הראשון למדינה (1948-1958) ראו אור כחמישה-עשר ספרי שירה מאת נשים, ואילו בעשור השני (1958-1968), התפרסמו לא פחות מתשעים ספרי שירה שכאלה – פי שישה (צמיר 2006, עמ' 9). "גם אם נמקם את השפע הזה בהקשר רחב יותר", כתבה, "של פריחה והתחדשות תרבותית-ספרותית כוללת שאפיינה את מדינת ישראל הצעירה בשנות החמישים, עדיין נצטרך לתת דין וחשבון על המרכיב המגדרי הדומיננטי שלו, כלומר על כך שזו תופעה ספרותית-תרבותית של שירת נשים, שמאפייניה ההיסטוריים הספציפיים חוצים גיל, דור ספרותי או אסכולה – והיא ראויה לעיון ככזאת" (שם, עמ' 10).

הייתה זו מציאות חדשה בשדה הספר העברי, רחוקה למדי מן המצב ששרר בו בשנים עברו: זכורות, בין השאר, ביקורתו של מ"מ פייטלסון נגד ספרות התחייה, על שחסר בה הקול הנשי, או עדותה העקיפה של לאה גולדברג הצעירה על הצמא ששרר בשנות העשרים במערכת הספרותית ליצירתן של נשים – במשתמע, בהיעדר די ייצוג לקול זה.³ ואם בשנת 1949 יכול היה מבקר נמליץ אחד עוד לכתוב: "ערוגה זו של ספרות נשים בעברית – שעדיין קטנה היא ביותר, ושתולה רק כמה כריזנתיות נוגות של סתיו [...] חן יהודי, משפחתי, חן של בית-אבא, יש בהן בחצי תריסר המשוררות שלנו"⁴ – הרי שכעבור עשור, כאשר בין השאר רנה לי פרסמה בקביעות את שיריה, דומה שדברים אלה איבדו מתוקפם: בשנת 1960 היו חברות באגודת הסופרים עשרים ושלוש יוצרות (מתוך כשלוש מאות חברים), ו"אם נוסיף עליהן את הסופרות והמשוררות שמחוץ לאגודה, שאולי תיכנסנה אליה (כחבר מתקבל סופר שהוציא שני ספרים או משורר המוכר 'לכל הדעות'), גיע מספרן לחמישים – עדה קטנה" (ויינשטוק 1960א).

הגידול במספר היוצרות שפרסמו מפרי עטן הרתיע רבים במערכת הספרותית. המשורר אברהם ברוידס שעמד אז בראש אגודת הסופרים הסתייג באוזני קתבת מעריב שסקרה את ייצוגן של הנשים באמנות, במקצועות החופשיים, באקדמיה ובפוליטיקה, "מהתופעה של

² אורציון ברתנא טען שנתן זך ומשה דור ייצגו שני קטבים בחבורת לקראת: זך – את קוטב "בעלי התרבות המערבית", ודור – את קוטב היוצרים הילידים. עלייתו של זך על חשבוננו של דור סימנה לשיטת ברתנא את שקיעת השירה ה"ילידית" (ברתנא 1985, בייחוד עמ' 30-32).

³ פייטלסון 1970; מכתבה של לאה גולדברג למינה לנדוי מיום 30 ביולי 1926: "לבחורה אין צורך בפרוקציה כי הירחונים העבריים משתדלים לתת את האפשרות לנשים להדפיס את יצירותיהן" (וייס וטיקוצקי 2009, עמ' 42). וראו גם מירון 2004 [1991], עמ' 11-14.

⁴ בר-שמואל [=אהרן זאב בן-ישי] 1949.

צעירות – וגם צעירות הכותבות השתפכות-נפש ושירי אהבה. אמנם נמצא עורך השם עין על 'הפרח הנחמד' ומפרסמו על מנת שיצמח, אלא שאחר פריחה קצרה הכול נמוג והנערות מפסיקות לכתוב לאחר זמן-מה. ואם הן מתעקשות לכתוב בנוסח זה, לרוב אין להן עצמאות מקורית" (שם).⁵ ייתכן שהעורך "השם עין על 'הפרח הנחמד'" (כמה שוביניזם משוקע בצירוף זה), הוא ישראל זמורה, "המו"ל המובהק של המשוררות הצעירות" (ויינשטוק 1962), שפרסם בהוצאתו יותר משליש יבול שירת הנשים בעשור 1968-1958, ובכלל זה **בשדרה לילית**.⁶ זמורה, בן המשמרת הוותיקה – בשנות השלושים היה מראשי חבורת "יחדיו", לצד אברהם שלונסקי, נתן אלתרמן ולאה גולדברג – היה ער לגידול במספר הנשים הכותבות שירה וליחס שעוררה תופעה זו כשכתב:

אין להתעלם עוד מן התופעה המיוחדת של ריבוי משוררות בספרות העברית; ומעניין, כל אותם אזרחים בארצנו, המתגאים על הסיסמה המדינית, הקובעת את עקרון השוויון "בלי הבדלי גזע, מין ודת" – משום-מה "מעקמים את האף" בהיתקלם כל פעם בגילוי מיוחד זה; ואף מבקרים, לא כל שכן משוררים – סולדים מכך ומגנים בצורה זו או אחרת – אם רצינית ואם מבודחת; והלא ברור לכל מבחין בהבחנות, שאין זה מקרה בלבד וכי ודאי יש כאן גורמים וסיבות שאולי ראוי לבקשם ולעמוד עליהם [...].

על כל פנים – עובדה היא וללימוד וחקירה היא צריכה, ולא ליחס של ביטול ולהתעלמות קלוקלת (זמורה 1960א, ההדגשה במקור).

אפשר שלזמורה היה חלק ביצירת תופעה זו, ולו בכך שכאחד מ"שומרי הסף" במערכת הספרותית הוא אפשר לשפע הגדול של כתיבת היוצרות הצעירות לצאת לאור ולא דחה אותו. ליוצרות אחדות אף פנה ביזמתו, בין השאר לדליה רביקוביץ,⁷ והיא נענתה ומסרה לידיו את כתב היד לספר ביכוריה **אהבת תפוח הזהב** (1959). רביקוביץ הייתה מן הסנוניות הראשונות שבישרו את אביב שירת הנשים בהוצאת **מחברות לספרות**, ואפשר שהצלחתה המהירה דרבנה את המו"ל לתת במה למשוררות רבות, בחיפוש אחר המשוררת ה"כוכבת" הבאה. בין המשוררות שהוציא לאור את ספר ביכוריהן, ושזכו לימים להכרה,

⁵ סדרת הכתבות: ויינשטוק 1960א-ה.

⁶ מניתוח רשימת ספרי הוצאת **מחברות לספרות** שניתנה אצל צפרירה שועלי (2004, עמ' 392-406), עולה שבשנים אלה פורסמו בהוצאה שלושים וארבעה ספרי שירה של משוררות צעירות (לעומת עשרים וארבעה ספרי שירה של משוררים צעירים). השנים הפורות בתחום זה היו 1959 (שלושה ספרים: **אהבת תפוח הזהב** מאת דליה רביקוביץ, **אפר במעלות** מאת אהובה בת-חנה, **עד תם** מאת מרים שנייד), 1962 (גם כן שלושה), 1963 (שישה ספרים), 1964 (תשעה ספרים), 1966 ו-1967 (בכל אחת – ארבעה).

הנתון שהציגה חמוטל צמיר – כתשעים ספרי שירה מאת נשים בשנים 1958-1968 – כלל גם ספרים מאת יוצרות ותיקות; ואילו כאן, כאמור, מדובר בשלושים וארבעה ספרי שירה של משוררות צעירות; אפשר אפוא לשער שהוצאת **מחברות לספרות** הובילה בפרסום ספרי השירה פרי עטן של משוררות צעירות בעשור ההוא.

⁷ שועלי 2004, עמ' 243; שועלי 2005.

היו ש' שפרה (שיר אישה, 1962), תרצה אתר (צפנת, 1964) ונורית זרחי (ירוק ירוק, 1966).

הופעת-תופעת המשוררות הצעירות בהיקף שכזה (וחלקן – גם באיכות שכזו), לא זכתה עד כה לבחינה ספרותית, סוציולוגית ותרבותית מעמיקה כשלעצמה, מעבר להארתה רבת החשיבות בספרה של חמוטל צמיר בשם הנוף: לאומיות, סובייקטיביות ומגדר בשירת שנות החמישים והששים (צמיר 2006); וזאת אף על פי שחשיבות התופעה בהיסטוריה של השירה העברית החדשה אינה נופלת להבנתי מן השלב המכונן של הופעת הנשים המשוררות הראשונות בה, עשורים אחדים קודם לכן.⁸ אין המדובר רק בנוכחות המספרית של נשים יוצרות בשנות החמישים והששים, אלא בייצוגו של סובייקט נשי חדש, בשירה כבפרוזה (למשל, בסיפוריה של עמליה כהנא-כרמון; במיכאל שלי [1968] מאת עמוס עוז), ואף בקולנוע, בסרטים ישראליים שיכוננו לימים בשם "הרגישות החדשה" – בייחוד מצור (1969, בבימוי זילברטו טופאנו) ומקרה אישה (1969, בבימוי ז'ק קתמור).⁹ על רביקוביץ, למשל, אמר מאיר ויזלטיר שהיא "כתבה שירה שביטאה טוב מכולם את המציאות הפסיכולוגית המסוכסכת של אישה ישראלית צעירה במציאות המסוכסכת שהחלה להתהוות כאן" (ויזלטיר 2005).

צמיר, בספרה, ביקשה להאיר סובייקט זה בעיקר על ציר המגדר ולאור "המטאפורה של הארץ כאישה" (צמיר 2006, עמ' 275), מתוך התנגדות מובלעת להצגתו בהקשרים אחרים (נאמר, פסיכולוגיים וסוציולוגיים), שעלולים לדבריה להשיב את הדיון אל הדיכטומיות המוכרות – "בין הנשי כאישי ופרטיקולרי לבין הגברי כקולקטיבי, כללי וציבורי" (שם, עמ' 291); אך דומה שבחינה כזו נחוצה בנפרד. אפיונו של סובייקט נשי חדש זה ראוי שיעשה בין השאר גם מבעד לבכואותיו בתרבות הישראלית בת-הזמן, כמו גם לאור השתקפויותיו במראות עקומות. יצירות שונות, אמנותיות ופופולריות, ביקשו לייצג את המשוררת הצעירה כטיפוס מובחן, לרוב מוזר ומעורר גיחוך. אחת מיצירות אלה היא סיפורו של עמוס עוז "כל הנהרות" (1963, כונס בארצות התי, ¹⁰ שבמרכזו דמותה של משוררת תל-אביבית בת שלוש, אסרטיבית ונון-קונפורמיסטית במפגיע. העצבות הרומנטית המיוחסת מאז ומתמיד למשוררות מתגלגלת אצלה ב"עצבות מלוגלגת" (עוז 1965, עמ' 92), השחפנות הרומנטית – בשיעולים מבחילים החוזרים ונשנים מחמת עישונה ללא הרף (העישון אף הוא כידוע מתווי דמותה של המשוררת המודרנית): "כמו אילוח נתעב עמד בגרונה ושיגר ממעמקיו גניחות חלולות" (שם, עמ' 101; כמין הקצנה

⁸ לכן בחרתי בכותרת המשנה "המשוררות באות", כשם הפרק הראשון בספרו של מירון מייסדות, אחיות חורגות (מירון 2004 [1991]).

⁹ על "הרגישות החדשה", ראו: צימרמן 1989, נאמן 1992, נאמן 1998, שווייצר 2003; מונק וגרין 2015, עמ' 72-85.

¹⁰ הסיפור פורסם לראשונה בקשת, שנה ו, חוברת ב (כב), חורף 1964, עמ' 7-24. בסופו התאריך: נובמבר 1963.

גרוטסקית של רחל). דמותה מושכת את המספר ומחליאה אותו כאחד, כי היא בה-בעת אישה מבוגרת שהתנהגותה תינוקית, נקבה וזכר בגוף אחד ("מצחה לבן הגבוה, הגבוה כשל גבר ולא כשל אישה, כשל גבר זקן ולא כשל גבר צעיר" – שם, עמ' 112; ואולי זהו רמז למצחה הגבוה של יוכבד בת-מרים, בת דור המשוררות הקודם),¹¹ ואם לא די בכך, אחת מאצבעותיה קטועה. מפגשה עם המספר הוא עימות בין שני עולמות ישראליים: אליעזר דרור הוא צבר יליד קיבוץ, לוחם מהולל שמצפונו נוקף אותו על ששרד בקרב, ובהווה – אדם חובב סדר; טובה לוי ("שם סר-טעם, המוני, שם שאינו הולם משוררת צעירה", שם, עמ' 92) היא ניצולת שואה שהתחנכה חמש שנים בקיבוץ, בְּזָה להוויי הקיבוצי ופורקת כל עול בבוהמה התל-אביבית. לצד זאת מפגשם הוא גם עימות בין שתי פואטיקות מתחרות. מכאן, שירו הסדור והסכמטי של המספר לזכר חברו שנהרג בקרב, שיר המחולק, ככל דבר בצה"ל, לשלושה חלקים: "דיקלמתי באזניה את כל השיר. אין הוא ארוך. בית ראשון: ברוש צעיר ותמיר שנגדע באבו. בית שני: נער מלא-אונים נקצר קודם זמנו. בית שלישי: מדוע הוא ולא אני. מי בחר בינינו. [...] זה כל השיר" (שם, עמ' 101); ומכאן, שירה של המשוררת:

כָּל הַנְּהָרוֹת הוֹלְכִים אֶל הַיָּם

וְהַיָּם אֵינָנו מְלֵא.

כָּל הַשִּׁירִים מְחַלִּיאים אֶת הַיָּם

וְהַיָּם הוֹרֵס וְעוֹלֵה.

כָּל מֵה שְׁפָאן הוֹלֵךְ לְשֵׁם

וְשֵׁם רַק הַיָּם הַחוֹלֵה.

אֲנָשִׁים תְּכַמֵּים וְשָׂנִים כְּבֵיתָם

וְרַק הַנְּהָר גוֹלֵה.

כָּל הַנְּהָרוֹת הוֹלְכִים אֶל הַיָּם

וְהַיָּם מְתַהַפֵּךְ עֲרִירֵי כְּעוֹלָם וְאֵינָנו נִרְדָּם וְאֵינָנו שׁוֹקֵעַ וְאֵינָנו.

"מה הוא בעיניך?" שאלה טובה. להיטות כבושה הייתה בקולה.

"השורה האחרונה", אמרתי, "הורסת את הריתמוס. ועל כל פנים, היא צריכה ליטוש [...]. בעצם, נדמה לי שהשיר פשוט איננו גמור. רצית, כנראה, לחתום באקורד חזק. כנראה הפרעתי לך" (שם, עמ' 103-104).

¹¹ ראו: מירון 2005, עמ' 88, 91 ("קתדרלת המצח"); זוסמן 1968, עמ' 163-164; קרטון-בלום 2014, עמ' 516, הערה 19.

ואין תמה שהמספר נתפס להפרה הברורה של הסדר בסיום השיר ומבקש למשטרו, כמטונימיה להצוננו להכפיף את המשוררת לסדר ה"נכון"; אבל דמותה ממשיכה לרתק אותו, על אף הדחייה שעוררה בו, כי היא מסמנת אפשרות של פריעת סדר ויציאה מן העולם המוגן – של הקיבוץ ושל אוסף הבולים שהוא משוקע בו.¹²

ייצוג אחר לדמות משוררת צעירה מהזמן ההוא מצוי במחזהו של יהודה האזרחי **קוצים בבוקר**, שהועלה בתיאטרון **זוטא** בשנת 1964. קומדיה זו, המתרחשת במערכת מדור לספרות בעיתון ישראלי, נפתחת בתמונה שבה המשוררת רונית שפילמן מתפרצת אל המערכת ומוחה על הביקורת החריפה שפורסמה בעיתון על ספר ביכוריה **קוצים בבוקר**. "רונית – עלמה צעירה, יפה", נכתב בהוראות הבימוי, "לבושה מכנסי ג'ינס וחולצה ממורטה, זוהרת רומנטיות. בקיצור, משוררת. מטבעה, היא ביישנית וחולמנית. אלא שעובדה מתוקה זו אינה מונעת ממנה לסטור בפתאומיות, ובזעם פיוטי מוצדק, בלחיו של יריבה. כל נוהגה בתפניות פתאומיות כגון אלה: משמחה – לדמעה, מתשוקת ביטניקיות – לתשוקת בישול".¹³ שיר הנושא מספרה הוא פרודיה על "השירה הצעירה": "עטרת קוצים בבוקר / בעוצר / למי? למי? / ואני – מול ראי / מאוהבת בעצמי".¹⁴ בסוף המחזה מתגלה כי רונית היא בתו החורגת של איל הון שהוריש לה ירושה נכבדה. בכספי הירושה בכוונתה לקנות את העיתון, כדי להבטיח את המשך העסקתו של העורך שפרסם את הרצניזה הלא-מחמיאה על ספרה, כי הוא הפך בינתיים לבן-זוגה ולאבי ילידה, על אף פער הגילים ביניהם. המשוררת המורדת מתגלית אפוא כזעיר-בורגנית המחפשת תחליף אב ותו לא.

¹² בנוסח המתוקן של הסיפור, שעוז ערכו בשנת 1975, נדמה שהמשוררת ערערה את קיומו הבטוח (ומלא ההכחשות) של המספר, עד שעוררה בו שאיפת מוות. ובכלל מעניין להשוות את שני נוסחי הסיפור. זהו, למשל, תיאור שירו של המספר בנוסח המאוחר: "אני דקלמתי את כולו מתוך הזיכרון: בבית הראשון היה מסופר על ברוש צעיר שצמח בחולות. בבית השני – שריפה פרצה בין העצים. בית שלישי – הברוש נשרף, והאורן מטיף משרף מפני שאיננו יכול לשכוח את הברוש שצמח לידו ואיננו מבין למה הוא נשאר והברוש איננו. אולי זו לא מלאכת מחשבת, אולי לא בדיוק ביאליק, אבל נכתב מלב רותח" (עוז 1976, עמ' 145). לפי נוסח זה, עולה שעלילת הסיפור מתרחשת בשנת 1959.

¹³ **קוצים בבוקר**, נוסח 3, "גנזים", אוסף 569, תיקייה 5445 (האוסף לא סודר עד כה, ולכן כתבי היד טרם מוספרו), עמ' 3. במכתב מאת המחזאי אל זיגמונט טורקוב, שביים את ההצגה ושיחק בה, כתב האזרחי: "רונית היא גילום קריקטורי של השירה המודרנית, הנבובה, אבל מצד שני היא נערה 'בעלת נפש', היא רומנטית, וה'עוקץ' בסיפור הוא בכך, שרומנטיות זו יכולה להתבטא לבסוף רק בתשוקתה להיות עקרת בית קטנה, ובאהבתה לשמריה" (יהודה האזרחי אל זיגמונט טורקוב, 26.9.1964, שם). וכן ראו האמור בתכנית המחזה: "רונית היא משוררת חולמנית, האוהבת את המאה השמונה-עשרה. היא מתיימרת להיות 'ביטניקית' בעוד שכל רצונה לבשל מאכלים טעימים לנסך חלומותיה" (תיק ההצגה **קוצים בבוקר**, המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, מס' 18.1.71).

¹⁴ שם, עמ' 4 (בכתב יד).

גם בסיפורו הקצר של מאיר ויזלטיר "המשוררת", שהתפרסם כשלוש שנים לפני מחזהו של האזרחי וכשנתיים לפני סיפורו של עוז, המשוררת הנועזת-כביכול בוחרת לבסוף בחיי נוחות ובבעל "מהנדס פרסומת". וגם סיפור זה מביא שירים אחדים פרי עטה ומתעכב על יחסיה עם עורך הספרות.¹⁵

התגובות השונות להופעתן של המשוררות הצעירות בתחילת שנות השישים – של דור (בביקורת ספרות שוטפת), של ויזלטיר ועוז (בפרוזה) ושל האזרחי (בקומדיה "עממית"), בני דורות שונים¹⁶ – מלמדות כולן על הבלבול שזרתה תופעה זו במערכת הספרותית (הגברית ברובה):¹⁷ חלק מן המשוררות לא נענו למוסכמות הרומנטיות השחוקות של המשוררת (נאמר, חולמנית, מאוהבת-נכזבת-נצחית המסתגרת בדל"ת אמותיה) ובחרו דווקא בפרסונה מורדת ("ביטניקית", מעשנת במופגן); אחרות כתבו שירי אהבה נוגים אבל התרחקו אף הן מאצטלת המשוררת הרומנטית, בהדגישן את הפרוזאיות של חייהן, שלא היו בהכרח קודש לשירה. העיתונאי מיכאל אוהד כתב על אחת מהן, אריאנה הרן: "אריאנה איננה הולמת את התפיסה המקובלת של משוררת צעירה: היא אינה הוזה בהקיץ. היא אוהבת לצחוק (גם לעצמה). היא אינה מגדלת את ציפורניה, ואינה מעשנת מתוך פיה חצי-מטר אורכה. בקיצור, היא נערה ככל הנערות" (אוהד 1962); כלומר, אין היא נענית לא לדימוי הרומנטי של המשוררת ולא לזה ה"ביטניקי", אלא היא סוג שלישי, של משוררת שאינה משוררת. רות בונדי, שראיינה את הרן לצד ארבע יוצרות צעירות (רחל איתן, יהודית כפרי, בת-שבע שריף ויעל דיין) ציינה – ודבריה מסגירים את הסטראוטיפ השוביניסטי שמשל אז בכיפה (ובהתקבלות הנשים):

דבר אחד אפשר לומר בזכותן של רוב המשוררות והסופרות הצעירות שלנו, אלה שרואיינו ואלה שלא רואיינו [...], כי אין כל דמיון בינן לבין דמותה של אותה משוררת קלאסית מימים שעברו – בודדת, חולמנית, בעלת מראה אינטליגנטי, אם לומר זאת בעדינות, אך לא מושך לגמרי. כאשר אתה מסתכל בכמה מנשי הרוח הצעירות של ימינו, אתה שואל את עצמך למה להן, בעלות מראה כזה שכל בחור מבין-בעניינים מוכן לברכו בשריקה, למה להן בכלל לכתוב. אכן, אין היופי מונע כתיבה, אך יש להניח כי הוא עלול להקשות עליה. אני מתארת לעצמי את חיוכי העורכים הספרותיים והסופרים הוותיקים, כאשר בחורה חנינית, כזו שבשפת הפרוזה קוראים לה חתיכה, באה אליהם לשאול עצה

¹⁵ אם כי סיפור המסגרת רומז שהמשוררת היא פרי דמיונו של הגיבור. אחד משיריה, החלש במופגן: "ערב רע / מה שהיה היה, / גב אל גב / קו לקו / מתרקמת / בדיוטנו". ראו: ויזלטיר 1961.

¹⁶ האזרחי יליד 1920 (נפטר בשנת 1974), דור יליד 1932, עוז יליד 1939 וויזלטיר יליד 1941.

¹⁷ כשם שבשנות העשרים, הופעתן של המשוררות העבריות המודרניות עוררה גל כתיבה של גברים בפסבדונים נשיים – כפי שהראתה אילנה פרדס (פרדס 1992).

בענייני כתיבה, אני בטוחה שכולם מוכנים לעזור לה, ולא דווקא בכתיבה (בונדי 1962, עמ' 3).¹⁸

מאיים מכול בתופעה זו (עבור ארבעת היוצרים שנזכרו כאן, ובכלל), היה כמדומה הדמוקרטיזציה שהסתמנה במעמד המיוחס של המשוררת, על הסטטוס החברתי שנלווה לו. דמוקרטיזציה זו איימה לשנות את יחסי הכוחות במערכת הספרותית ולהרחיב את המקום השולי-במרכז שהוקצה למשוררות הבולטות בכל דור ספרותי עד אז. "גל המשוררות" היה חלק מן התמורות שחלו בספרות העברית בת-הזמן, שפללו דמוקרטיזציה כללית של השירה – פועל יוצא של התבססות הנוסח הנתן-זכי; אולם קל היה לתקוף גל זה, אגף חלש לכאורה, הן מצד המבקרים הוותיקים שגיננו את "השירה הצעירה" באשר היא הן מצד היוצרים הצעירים, רובם גברים, שהחלו כבר להתבסס במערכת הספרותית.

מעניין בהקשר זה לקרוא את דבריו של מאיר ויזלטיר, שטען ממרחק הזמן כי ספר שירה של דליה רביקוביץ **אהבת תפוח הזהב** היה הזרו העיקרי להופעת הגל הגדול של המשוררות:

אין ספק, הוא [אהבת תפוח הזהב] גרם למאות נערות להתחיל לכתוב שירים. לפני דליה רביקוביץ הייתה השירה העברית והישראלית טריטוריה גברית. בראשית המאה העשרים הייתה רק משוררת נחשבת אחת: אסתר ראב (והיא חיכתה עד בוש להכרה, שבאה במאוחר). בדור שלונסקי-אלתרמן היו שתיים: לאה גולדברג ויוכבד בת-מרים. אצל תלמידיהם, משוררי "דור בארץ", לא הייתה אפילו אחת. רביקוביץ הייתה הנחשונת בפריצה הגדולה של שירת הנשים. אפילו משוררת מבוגרת ממנה, זלדה, הצטנעה בפינה נידחת עד אותה פריצה. בעקבות רביקוביץ צצו משוררות לעשרות, רובן בעלות חוב כזה או אחר לשירתה, ורבות מהן תפסו מקום בלתי מעורער על מדף השירה (ויזלטיר 2005).

אמנם ספר ביכוריה של רנה לי ראה אור לאחר **אהבת תפוח הזהב**, אך היא הקדימה את פרסומה המשמעותי הראשון של רביקוביץ בכשנתיים.¹⁹

¹⁸ מפליא לראות כיצד אישה (בונדי) מפנימה את הסטראוטיפים הגבריים, השוביניסטיים. ואולי אין זה מפליא בעצם. בהקשר זה מעניין לקרוא את ביקורתו של בן-עמי פיינגולד על תכנית ראיונות בטלוויזיה שערך אז יוסף (טומי) לפיד: [...] הוצגה משוררת צעירה (הלית קטמור [ישורון]), והמנחה שאל: 'איך זה שאישה צעירה ויפה... כותבת שירים?' מסתבר, אליבא דלפיד, שמשוררות חייבות להיות זקנות ומכוערות; ורק לפית ולצעירות יש סיכוי להתראיין בטלוויזיה הישראלית. אמנם דליה רביקוביץ, שנכחה במקום, הזימה את דעותיו הקדומות של יוסף לפיד, והוכיחה שאפשר להיות משוררת טובה עם הכישורים הנ"ל; אולם כנראה שדבר זה לא שכנע את המראיין, שהגיע לאבסורד כששאל את המשוררת קטמור – למראה שעה הנאה – "האם זאת פאה?" על אותו משקל יש להניח, שהמראיין היה שואל את ביאליק... "האם זאת קרחת?.." (פיינגולד 1969).

¹⁹ שיריה הבשלים הראשונים של רביקוביץ ראו אור באורלוגין, 11, בינואר 1955. ראו: טיקוצקי 2016.

את גל המשוררות ראוי להאיר, כמוכן, גם על רקע הצמיחה הגדולה במספר המשוררים משנות השישים ואילך. "דומה כי שירה אפיגונית [חקיינית] כזאת לא ידעה הספרות העברית מעודה", העיד שלמה גרוך־זנסקי כאשר סיכם את מהלכי "השירה הצעירה" של השנים ההן; "יוקרתה הסוציאלית של דמות המשורר הנ"ל היא שמעודדת תעשייה זו. [...] יש מתכון של שיר 'מודרני', שקל ללמדו [...] עיסוק זה כשלעצמו אינו מן המזיקים ביותר; נזק יש רק בטשטוש הגבולות בין אמנות השירה והשירה כריפוי בעיסוק" (גרוך־זנסקי 1970). וכך אפיין גרוך־זנסקי את הדמות הטיפוסית של המשורר הצעיר: "איש צעיר וכבר כבד-ניסיון, ישר-דיבור ועתיר רמזים, מפוכח וזועם, מורכב – ועייף" (שם). דומה שגרוך־זנסקי היטיב לקלוע בהגדרתו, בייחוד בנקטו את התואר "זועם": בהשראת מחזהו של ג'ון אוסבורן **הבט אחורה בזעם** (1956), כונה דור שלם של יוצרים באנגליה "צעירים זועמים" ("angry young men") והגדרה זו חלחלה גם לתרבות הישראלית בת-הזמן (ראו למשל, גילן 1959). בתוך הזרות הגדולה שחשו היוצרים והקוראים בני הדור הוותיק כלפי הצעירים היה לנשים היוצרות מעמד כפול: מצד אחד, הן זכו למעמד מיוחס יותר מעמיתיהן הגברים, כי הן נחשבו פחות "מרדניות" ו"זועמות", ויותר "מסורתיות" (בנושאי שירתן – שירת אהבה, למשל); ומצד אחר, מעמדן היה פחות מזה של המשוררים והמספרים בני דורן, בהמשך לשוליות שדבקה בהן מסורתית.

בין שני קבצים

זהו הרקע המורכב שלאורו יש לבחון את הרושם שעוררו שיריה הראשונים של רנה לי ובייחוד שני קובצי שירתה הראשונים, **בשדרה לילית** (1960) ו**ימים של בלי** (1966), שניהם בהוצאת מחברות לספרות. ספר ביכורים, טבעו שהוא מציג את מחברו או מחברתו בצורה היולית יחסית, מתוך עצמם ולעצמם, בשעה שהספר השני נוטה על פי רוב להיות מפולש יותר לעולם, בעיקר בהיבט המפגש עם קהילת הקוראים והיוצרים, על השפעותיהם השונות. כלל זה תקף גם לגבי שני ספרי שירה הראשונים של לי. בספר הביכורים רבים שרטוטי הנוף (הממשי, הנפשי) ובכלל אווירתו מהורהרת. עולמו שלם, גם כשלב הדוברת שבור, שכן הכול בו מתפענח באמצעות תבניות רומנטיות ביסודן, למשל: "נֶאֱזִין לְגִלְיוֹ שֶׁל הַיָּם, / וַיִּנְחַד נְרֻקְמָה הַלֵּיל / בְּכֶסֶף שֶׁל סֵהַר צוֹהֵל, / נְקֻטוֹף פּוֹכְבִים מְרֻקְיָעוּ שֶׁל הָאֵל" (עמ' 48). ובעולם רומנטי שכזה, על שתי הוראות התואר (גם כזרם ספרותי), אהבה נכזבת מעוררת כיסופים לא פחות מאשר אהבה בשניים. אין בספר זה כמעט פריטים מודרניים (זולת אולי האספלט הנזכר בשיר האחרון), אשר יסדוק או ישבש עולם זה, היוצא כולו מן השירה וחוזר אל השירה. מכאן גם ריבוי השירים הארס פואטיים בקובץ. בשיר שצוטט, כבשירים אחרים בספר, ניכרת השפעת שירתה של לאה גולדברג ובייחוד שיח האהבה המעין-חצרוני (code courtois) שלה. שיר אחר בקובץ הראשון של לי הוא מעין וריאציה (ודאי לא מודעת) על אחד משיריה הנודעים של גולדברג (ההדגשות נוספו):

כי לא תדע אהב / רנה לי

כי לא תדע אהב –

לא אירא, –

רבה אהבתי.

כי לא תדע כאב

לא אירא, –

רק זאת אבקשה,

עת כי יבא האשך

וכי מאד יקבד

אל נא תתנני לשאתו

לבד!

(בשדרה לילית, עמ' 42)

[ללא כותרת] / לאה גולדברג

אם תתן לי חלקי באימת ממשך

אולי יאור לי מעט.

אם תפרק על פתפי את פקד עקב מעליה

אולי יקל לי מעט.

אם תביא אלי קפור עזבוני את צנת בדידותך

אולי יחם לי מעט.

[...] לא אפל, לא אקרע –

אל תירא.

(גולדברג, 2000 [1973], כרך ב, עמ' 86).

לצד זה, גם שירתם של אלתרמן ורחל מדהדת ברקע רבים מן השירים.

והנה, כבר בשמו של הספר השני, **ימים של בלי**, ניכרת התפתחות ביחס לרומנטיקה של **בשדרה לילית** (הספר כולו, וגם הצירוף בפני עצמו): מובלטים ההיעדר והדיסהרמוניה, ואת המקום הקונקרטי והמתוחם לכאורה, השדרה, בלילה, מחליף זמן – זמן כללי, מתמשך, שאין בו עוד מחסד החושך, וזמן זה מאופיין על פי הקסר שבו. ואמנם דומה ששירים רבים בספר הם עיבודה של חוויית שכול, של הכרה בפגימותו של העולם ושל חוויית חוסר תוחלת. העולם החזש הזה, שהוא ארצי בהרבה מזה של שיריה הראשונים (נזכרים כאן, בין השאר, מאורר, קומקום, שפתון) מונגד בספר שוב ושוב אל העולם ההרמוני הקודם, למשל בשורות השיר "הופל הפור": "נהיו לי תקוות / מרקיעות / ושק של תוקלת / על שכם – [...] עכשו / מול יאוש מר" (33-34). ה"אני" בשירים אלה חשוף יותר, והוא עצמו מודע להבדלים בין השירים שמכבר לשירי העכשיו: "קדם / יכלתי לשיר / את הצפירים הקבדות הצונחות בשולי / השדרה" (עמ' 44, ההדגשות נוספו). זוהי כמובן רמיזה אפשרית לשדרה הלילית, אבל גם לשורותיה של לאה גולדברג, שאולי מהן

הושאל הצירוף הבלתי מצוי, האוקסימורוני במובנים רבים (ודאי ביחס לדימוי הרומנטי של הציפור), "ציפורים כבודות": "פה צפירים קבדות יורדות לנוח / על אילנות פהים פנטות היום"²⁰ – במעין פרידה כפולה משני העולמות הללו.

מתבקש לומר שרנה לי החליפה בשירי **ימים של בלי** פואטיקה בפואטיקה; שזנחה את השירה בנוסח גולדברג-אלתרמן (נאמר) והמירה אותה בנוסח של נתן זך, הנראה פרוזאי בהרבה. אמנם באחד השירים כאן מדהד שירו של זך "רגע אחד" (**שירים שונים**, 1960), שכבר בעת ההיא זכה, ודאי אצל צעירים, למעמד של מעין "קלאסיקה מודרנית": "רגע אחד שקט שבקשה. אָנָּא. אָנִי / רוֹצֵה לומר דבר-מה. [...] (זך)²¹ – רגע אחד שקט! / אָנִי מְכַרְחָה לְהִיּוֹת" (רנה לי, "שקט!", עמ' 9) – אבל השפעת שירתו, אם קיימת, מוגבלת. החרוז בשירי **ימים של בלי**, כפי שהיה בשירי **בשדרה לילית**, עודו ניצב לרוב ב"משלטיו" הקבועים, כלומר בסופי השורות, השירים הקצרים דווקא התארכו (בשונה מן הנוסח הזכי **בשירים שונים**, המבכר את השיר הקצר), וגם אם ישנן כאן מגמות התפרקות של הצורה, למשל בקטיעת המשפט השירי לשורות אחדות ("ערב / תוקלת / של דבש / ותקלת / – חלף", עמ' 48), הרי שרנה לי לא אימצה על פי רוב את אחד האמצעים הסגנוניים המובהקים שזוהו עם "השירה הצעירה" בת-זמנה ובייחוד עם שירת נתן זך – הפסיחה. ברוב רובם של שירי הקובץ קיים תואם מלא בין השורה לבין היחידה התחבירית, ואין ניסיון ליצור דו-משמעות בגלישה דרסטית מטור לטור. גם בעולמם החווייתי רחוקים שירי **ימים של בלי** משירי זך, וגם מאלה של רביקוביץ (שכבר בשנים אלה קנתה לה מעמד בלתי מעורער בשירה), בין השאר בקינה הישירה שלהם על העולם שחלף לבלתי שוב. נדמה אפוא שהשינויים שחלו בשירי ספרה השני של רנה לי ביחס לשירי ספר ביכוריה כן הושפעו במידת מה מעליית הנוסח של זך-עמיחי-רביקוביץ בשנים ההן, אבל יותר מזה, שהם פרי התפתחות אישית. לי פרסמה את **בשדרה לילית** כשהייתה בת עשרים ושמונה, ואילו **ימים של בלי** ראה אור כשהייתה בת כשלושים וארבע – ובגיל זה, הפרש השנים משמעותי למדי.²² התפתחות – והיפתחות – זו, בצורה ובתוכן, מזכירים את המעבר המשמעותי שחל מספר ביכוריה של דליה רביקוביץ **אהבת תפוח הזהב** (1959, כשהייתה כבת עשרים ושלוש) אל ספרה השני, **חורף קשה** (1964, כשהייתה כבת עשרים ושמונה).

ממרחק השנים, מעניין לבחון כיצד התקבלו שני קובצי שירתה הראשונים של לי בביקורת זמנה. דומה שהעולם ההרמוני של **בשדרה לילית** קסם למבקרים הוותיקים והקל עליהם את הקריאה בספרה של היוצרת הצעירה, שלא הייתה "זועמת". "משנטלת לידי את קובץ

²⁰ "על גבול האור", שיר א, **על המשמר**, פברואר 1949, ההדגשות נוספו; כונס בספרה **ברק בבקר** (1955), גולדברג, 2000 [1973], כרך ב, עמ' 112.
²¹ זך 2008, כרך א, עמ' 127.
²² ראו, בין השאר, בשיר "נכתב בסתיו": "כֹּתְבֶת אָנִי מְתוֹךְ לְאוֹת רַבָּה. / בְּסֶתֶם הַשְּׁלוֹשִׁים [...] שְׁלִי" (עמ' 16).

שיריה של רנה לי", כתב מבקר בעיתון הימין **חרות**, "[...] חששתי תחילה, כי לאחר עיון חטוף בכמה וכמה שירים, אמצא את עצמי אנוס לחדול הימנו, כפי שנתנסיתי באי-אלו קובצי שירים של משוררים צעירים. [...] הקריאה בשיריה – ובפרט בכמה מהם – הסבה לי נעימות בלתי צפויה", ציין (קור 1960). הוא אמנם מתח ביקורת על צירוף "קוריוזים" ל"תמונות חזותיות" בחלק מן השירים, שלא עלה יפה בעיניו, אולם הדגיש את ייחודה של כתיבתה על רקע "השירה הצעירה" בת-הזמן: "בשדרה הלילית של ניסיונות פסבדו שיריים הנערכים ללא הרף בידי משוררים למחצה או חרוזנים בכוח, מתבלטת שירת רנה לי בזו [ה]תמימות [ה]חיוכית. בעלטת השירה הצעירה, [...] שיריה של רנה לי הם באמת בחינת 'קלא תדעו פי בלילות תמלכנה [ה]גחליליות?'²³ גם ביקורת שהופיעה בעיתון ה"אזרחי" **הבקר**, מאת הבלשן עדו אבינרי (בן הבלשן יצחק אבינרי), שיבחה את "פשטות" השירים: "נעים כיום לקרוא שירים הכתובים בשפה מובנה, המביעים רגשות אנושיים ולא רגשות מתוסבכים; בקיצור – שירים המדברים ללב" (אבינרי 1960).²⁴ בהצבעה על ה"פשטות" ועל ה"תמימות" הדגישו המבקרים לא רק את היבדלותה של המחברת מן "השירה הצעירה" האוונגרדית בת-הזמן, אלא גם את נשיותה ואת הליכתה בתלם החרוש של שירת הנשים. כפי שהראה מיכאל גלזמן, תכונת ה"פשטות" נקשרה היסטורית בספרות העברית החדשה במינוריות, ועמדה במוקד המאבק ארוך השנים בין גישות מקסימליסטיות לגישות מינימליסטיות בשירה, שנלוו לו השתמעויות מגדריות (גלזמן 1993)²⁵ – למשל בפער בין שיריה הקצרים, הצלולים וה"פשוטים" של רחל לבין שיריו הארוכים, ה"מורכבים" והעמוסים של אורי צבי גרינברג. מנגד, "פשטות" שיריה של רנה לי פסלה אותם בעיניו של בן-דורה דוד אבידן, שפרסם ביקורת קצרה וארסית על הספר (דא"ן 1960).

מעניין עוד להיווכח, כיצד הסתגרות שירי **בשדרה לילית** בעולמם-שלהם צרמה למבקר דבר, שכתב:

עם כל ניסיונות החדירה להווייה האנושית הקוסמית שבשירה, אי אפשר שלא לתמוה על התלישות ממציאיותנו ההיסטורית והאקטואלית כאחד. המדובר הוא הן בתמטיקה והן במערכת הדימויים ובלשון המראות. השיר "בדרך לאילת", למשל, היחידי בין ארבעים ותשעה השירים שבקובץ, המקפל בשמו מפלאי היאחזותנו בארץ, אין בו זכר לחיינו המתחדשים ולא הד למשב הדורות, ואין הערבה מדברת אל לבה אלא "בדממות שמעבר לשיר ובערפילי המות"... (גרוס 1960).

²³ שורה מן השיר "אור" (**בשדרה לילית**, עמ' 9). במקור, "הגחליליות" בידוע, והשורה כולה היא ציטוט מפי גחלילית.

²⁴ וראו גם בביקורת של אשר ויזר על **ימים של בלי בעיתון הצפה**: "המייוחד שבשירי רנה לי, בהשוואה למשוררים צעירים אחרים, [היא] הקלות שבהם: קלים לקריאה וקלים לתפיסה. לשונם פשוטה ורהוטה ומובנה עד כדי ריצה [ריצת] הקורא בהם" (ויזר 1966).

²⁵ ראו בעניין זה גם גרוזןסקי 1958.

בדברים אלה נשמע הד לציפיית רבים מן הקוראים והמבקרים הוותיקים למצוא בכתיבת היוצרים הצעירים מחויבות לאומית ברורה – ציפייה שאינה חדשה כלל ועיקר, אדרבה, דומה שהיא שבה ונכזבת מדי דור שירי; כבר בשנת 1933 כתב על כך שלונסקי באחת מרשימות העיתונות שלו:

הנה זה שנים על שנים שהמשורר העברי נתבע למלא אחרי הזמנה לאומית-סוציאלית: **שירה לנו משירי ציון!** חרוז נא חרוזיך על צווארי הגמל, על מלכות בית דוד, או על הפרה הנחלבת בגלכוע. ולהזמנה הזאת מצורפים גם תנאים מסוימים: שירה-נא בפשטות, בשם ומלכות, באיתגליא, – ולא ברמזי אמנות תלושה! אין אנו רוצים סמלים והגבהה – רוצים אנו ברחל בתך הקטנה. רק במפורש ובמפושט בתכלית הפירוש והפשטות. וכשאתה טוען: הרי המהפכה הנסית הזאת, אשר התחוללה בכברת ארץ קטנה זו, היא ביסוד הגבהות והפליאה, בשרשי-השורשים של הפרט והכלל הישראלי, ועל כן לא יאה ולא הוגן כלל לתת לה מלבושים של דלות פשטנית? [...] כשאתה טוען את הטענה הזאת, הרי התשובה מוכנה: "תלוש מן הציבור!" (שלונסקי 1960 [1933], עמ' 30).²⁶

תגובת הביקורת לספר **ימים של בלי** הייתה מצומצמת יחסית, ולא עמדה על התמורה שחלה בו ביחס לספר הביכורים. רק כשנתיים לאחר הופעתו, עם צאת ספר סיפוריה הראשון של לי **מכירה פומבית** (1968), הצביע ישראל זמורה על ההתפתחות בין שני קובצי השירה (זמורה 1968). כמו יוצרות אחרות בתקופה ההיא, דוגמת זליה רביקוביץ ונורית זרחי, פנתה אז גם רנה לי לכתיבת פרוזה²⁷ – אולי במקביל להיפתחות שירתה אל מודוס פרוזאיי יותר. אך יצירתה באפיק זה, כמו גם פועלה המחקרי, על זיקותיהם המעניינות לשיריה, מצריכים כמוזן עיון נפרד.

²⁶ "טענות ומענות", התפרסם לראשונה בכותרת "פירושים" בטורים באוקטובר 1933.

²⁷ אפשר שראשון הסיפורים שפרסמה בשמה היה "הופ! החמצתי...", בעיתון **הארץ**, "תרבות וספרות", 21.6.1963, עמ' 10 (כונס בספרה **מכירה פומבית**, עמ' 23-26).

ביבליוגרפיה

- אבידן, דוד – ראו: דא"ן
- אבינרי, עדו, 1960. "בשדרה לילית", *הבקר*, ד' בניסן תש"ד, 1.4.1960.
- אוהד, מיכאל, 1962. "ההצעירים שבצעירים?", *דבר*, "דבר השבוע", ז' בשבט תשכ"ב, 12.1.1962, עמ' 9.
- בונדי, רות, 1962. "חמש ספרות צעירות: הנצח עדיין בסימן שאלה" [ריאיון עם רחל איתן, יהודית כפרי, בת-שבע שריף, אריאנה הרן ועל דיון], *דבר*, "דבר השבוע", ג' באב תשכ"ב, 3.8.1962, עמ' 3-5, 11.
- בן-שלום, א' [=משה דור], 1960. "שירה: אפר במעלות" [על ספר שיריה של אהובה בת-חנה], *מעריב*, "ספרא וסייפא", כ"ח בשבט תש"ך, 26.2.1960, עמ' 14.
- בר-יעקב, מ' [=משה דור], 1965. "בעולמה של שירה: עליזה נהור, ג' בן-שמחון, מ' וינקלר", *מעריב*, "ספרא וסייפא", י"ח בניסן תשכ"ג, 24.12.1963, עמ' 19.
- בר-שמואל, אהרן [=אהרן זאב בן-ישי], 1949. "בשביילי הפנתיאון (מחזור שני): שיחה על אלישבע, על משוררות ועל גרי צדק", *על המשמר*, י"ט בניסן תש"ט, 19.4.1949, עמ' 4.
- ברנתא, אורציון, 1985. *לבוא חשבון: מסה וביקורת*, הוצאת אל"ף.
- גולדברג, לאה, 2000 [1973]. *שירים*, ערך: טוביה ריבנר, מהדורה חדשה מתוקנת, 1986, ספרית פועלים, שלושה כרכים.
- גילן, מקסים, 1959. "זהו 'הדור הזועם' הישראלי בספרות העברית", *ידיעות אחרונות*, "7 ימים", "דברי ספרות ואמנות", כ' בסיון תשי"ט, 26.6.1959, עמ' 8.
- גלזמן, מיכאל, 1993 = Gluzman, Michael, 1993. "Unmasking the Politics of Simplicity in Modernist Hebrew Poetry: Rereading David Fogel", *Prooftexts*, Vol. 13, no. 1 (January): David Fogel (1891-1944) and the Emergence of Hebrew Modernism, pp. 21-43.
- גרונקנסקי, שלמה, 1958. "פשוט?", *דבר*, "מוסף לספרות ולאמנות", כ"ז באלול תשי"ח, 12.9.1958, עמ' 5. כונס אצל גרונקנסקי, 1975, עמ' 145-149.
- גרונקנסקי, שלמה, 1970. "שירה על סף שנות השבעים", *דבר*, "לספרות ואמנות", כ"ג בשבט תש"ל, 30.1.1970, עמ' 6. כונס אצל גרונקנסקי, 1975, עמ' 268-271.
- גרונקנסקי, שלמה, 1975. *אוטוביוגרפיה של קורא: מסות ורשימות על ספרות*, ליקטו והביאו לדפוס: שמעון זנדבנק ואברהם יבין, הקיבוץ המאוחד.
- גרונקנסקי, שלמה, 1960. "בשדרה לילית", *דבר*, "מוסף לספרות ולאמנות", כ"ב בסיון תש"ך, 17.6.1960, עמ' 8.
- דא"ן [=דוד אבידן], 1960. "שלוש הכותבות שירים: הפרפר הזוהר והנוגה", *ידיעות אחרונות*, "דברי ספרות ואמנות", י"א בניסן תש"ד, 8.4.1960, עמ' 6.
- ויזלטר, מאיר, 1961. "המשוררת" (סיפור), *למרחב*, "משא", י"ג באלול תשכ"א, 25.8.1961, עמ' א.
- א. הסיפור שב ונדפס בידי גורית בוכוייץ, בצירוף הקדמה פרי עטה וכן ריאיון של רונית מטלון עם ויזלטר על סיפוריו המוקדמים, *בדפים למחקר בספרות*, כרך 19, תשע"ד, 2014, עמ' 370-373.
- , 2005. "בסתר לבה הטפשי / יודעת כל חפושית / שלא תרחם עליה / ולא תשמע לה" [עם מותה של דליה רביקוביץ], *מעריב*, "ספרות וספרים", כ"א בטבת תשס"ה, 26.8.2005, עמ' 26.
- וייזר, אשר, 1966. "ימים של 'בלי'", *הצפה*, "עיטורי ספרים וספרים", ט"ו בטבת תשכ"ו, 7.1.1966.
- ויינשטוק, תקוה, 1960. "עולם של גברים (א): כבודה של בת ישראל – פנימה?" [על מצבן של הנשים בעיתונות, בספרות ובאמנות], *מעריב*, 31.8.1960, עמ' 8.
- , 1960. "עולם של גברים (ב): 'נומרוס קלאוזוס' לנשים בבית הספר לרפואה", *מעריב*, י"ג באלול תש"ך, 5.9.1960, עמ' 7.
- , 1960. "עולם של גברים (ג): האישה ניצחה במערכת החינוך", *מעריב*, ט"ז באלול תש"ך, 8.9.1960, עמ' 4.
- , 1960. "עולם של גברים (ד): האישה עולה בקושי בסולם האקדמי", *מעריב*, י"ט באלול תש"ך, 11.9.1960, עמ' 9.
- , 1960. "עולם של גברים (ה): הסולידריות הנשית – שנייה במעלה" [על הנשים בפוליטיקה], *מעריב*, כ"ב באלול תש"ך, 14.9.1960, עמ' 5.
- , 1962. "אהבת התפוח של דליה רביקוביץ (מן הסדרה: נשים באמנות)", *מעריב*, י"ז באדר ב תשכ"ב, 23.3.1962, עמ' 22.
- וייס, יפעת וגדעון טיקוצקי (עורכים), 2009. *נערות עבריות: מכתבי לאה גולדברג מן הפרובינציה*, 1923-1935, בני ברק, ספרית פועלים.
- זוסמן, עזרא, 1968. *שירים*, עם עובד.
- זך, נתן, 2008. *כל השירים ושירים חדשים*, הקיבוץ המאוחד, שלושה כרכים.
- זמורה, ישראל, 1960. "אהבת תפוח הזהב", *עקד*, רבעון לשירה, כרך 1, חוברת 2, נובמבר 1960, עמ' 70-71.
- , 1960. "בשדרה הלילית", *עקד*, רבעון לשירה, כרך 1, חוברת 3, נובמבר 1960, עמ' 105-106.
- , 1968. "מכירה פומבית", *הפועל הצעיר*, כרך לט, חוברת 29-30, 24.4.1968, עמ' 44.
- טיקוצקי, גדעון, 2016. *דליה רביקוביץ – בחיים ובספרות*, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, ידיעות אחרונות – ספרי חמד.
- לי, רנה, 1960. *בשדרה לילית*, שירים, מחברות לספרות.
- , 1966. *ימים של בלי*, שירים, מחברות לספרות.
- , 1968. *מכירה פומבית*, סיפורים, אל"ף.
- מונק, יעל וגורית גרץ, 2015. *במבט לאחור: קריאה חוזרת בקולנוע הישראלי, 1948-1990*, האוניברסיטה הפתוחה.

- אבידן, דוד – ראו: דא"ן
- אבינרי, עדו, 1960. "בשדרה לילית", *הבקר*, ד' בניסן תש"ד, 1.4.1960.
- אוהד, מיכאל, 1962. "ההצעירים שבצעירים?", *דבר*, "דבר השבוע", ז' בשבט תשכ"ב, 12.1.1962, עמ' 9.
- בונדי, רות, 1962. "חמש ספרות צעירות: הנצח עדיין בסימן שאלה" [ריאיון עם רחל איתן, יהודית כפרי, בת-שבע שריף, אריאנה הרן ועל דיון], *דבר*, "דבר השבוע", ג' באב תשכ"ב, 3.8.1962, עמ' 3-5, 11.
- בן-שלום, א' [=משה דור], 1960. "שירה: אפר במעלות" [על ספר שיריה של אהובה בת-חנה], *מעריב*, "ספרא וסייפא", כ"ח בשבט תש"ך, 26.2.1960, עמ' 14.
- בר-יעקב, מ' [=משה דור], 1965. "בעולמה של שירה: עליזה נהור, ג' בן-שמחון, מ' וינקלר", *מעריב*, "ספרא וסייפא", י"ח בניסן תשכ"ג, 24.12.1963, עמ' 19.
- בר-שמואל, אהרן [=אהרן זאב בן-ישי], 1949. "בשביילי הפנתיאון (מחזור שני): שיחה על אלישבע, על משוררות ועל גרי צדק", *על המשמר*, י"ט בניסן תש"ט, 19.4.1949, עמ' 4.
- ברנתא, אורציון, 1985. *לבוא חשבון: מסה וביקורת*, הוצאת אל"ף.
- גולדברג, לאה, 2000 [1973]. *שירים*, ערך: טוביה ריבנר, מהדורה חדשה מתוקנת, 1986, ספרית פועלים, שלושה כרכים.
- גילן, מקסים, 1959. "זהו 'הדור הזועם' הישראלי בספרות העברית", *ידיעות אחרונות*, "7 ימים", "דברי ספרות ואמנות", כ' בסיון תשי"ט, 26.6.1959, עמ' 8.
- גלזמן, מיכאל, 1993 = Gluzman, Michael, 1993. "Unmasking the Politics of Simplicity in Modernist Hebrew Poetry: Rereading David Fogel", *Prooftexts*, Vol. 13, no. 1 (January): David Fogel (1891-1944) and the Emergence of Hebrew Modernism, pp. 21-43.
- גרונקנסקי, שלמה, 1958. "פשוט?", *דבר*, "מוסף לספרות ולאמנות", כ"ז באלול תשי"ח, 12.9.1958, עמ' 5. כונס אצל גרונקנסקי, 1975, עמ' 145-149.
- גרונקנסקי, שלמה, 1970. "שירה על סף שנות השבעים", *דבר*, "לספרות ואמנות", כ"ג בשבט תש"ל, 30.1.1970, עמ' 6. כונס אצל גרונקנסקי, 1975, עמ' 268-271.
- גרונקנסקי, שלמה, 1975. *אוטוביוגרפיה של קורא: מסות ורשימות על ספרות*, ליקטו והביאו לדפוס: שמעון זנדבנק ואברהם יבין, הקיבוץ המאוחד.
- גרונקנסקי, שלמה, 1960. "בשדרה לילית", *דבר*, "מוסף לספרות ולאמנות", כ"ב בסיון תש"ך, 17.6.1960, עמ' 8.
- דא"ן [=דוד אבידן], 1960. "שלוש הכותבות שירים: הפרפר הזוהר והנוגה", *ידיעות אחרונות*, "דברי ספרות ואמנות", י"א בניסן תש"ד, 8.4.1960, עמ' 6.

שוויצר, אריאל, 2003. **הרגישות החדשה: קולנוע ישראלי מודרני בשנות השישים והשבעים**, מצרפתית: ערגה הדר, בבל, האוזן השלישית, סדרה בעריכת שגיא מעין, עריכה לשונית: עליזה וולך.
שוועלי, צפרירה (צפי), 2004. **מחברות זמורה: כתב העת והוצאת הספרים מחברות לספרות כגורמים במערכת הספרותית בשנים 1967-1940**, אוניברסיטת בר אילן.
——, 2005. "שלך בידידות, זמורה": חליפת מכתבים סוערת בין המשוררת הצעירה דליה רביקוביץ למו"ל שלה, ישראל זמורה", **הארץ**, "תרבות וספרות", כ"ו באלול תשס"ה, 30.9.2005, עמ' 2.
שלונסקי, אברהם, 1960. **ילקוט אשל: צרור מאמרים ורשימות מאת אברהם שלונסקי**, סדרת כתבים בעריכת דוד הנגבי, ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי – השומר הצעיר.
שמיר, זיוה, 2015. **סיפור לא פשוט: עיונים ביצירותיהם של א"ב יהושע, עמוס עוז והיים באר**, ספרא והקיבוץ המאוחד, 2015.

חומרי ארכיון

ארכיון "גנזים" על שם אשר ברש לחקר תולדות הספרות העברית בעת החדשה, מיסודה של אגודת הסופרים העברים במדינת ישראל
אוסף 569 – יהודה האזרחי
המחזה **קוצים בבוקר** מאת יהודה האזרחי, גוסס 3, תיקייה 5445 (האוסף לא סודר עד כה, ולכן כתבי היד לא מוספרו), עמ' 3-4.
מכתב מאת יהודה האזרחי אל זיגמונט טורקוב, 26.9.1964, שם.

המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב
תיק ההצגה **קוצים בבוקר** מאת יהודה האזרחי, מס' 18.1.71.

מוקד, גבריאל, 1960. "ארבעה ניסויים בפיוט 'נשי'", **הארץ**, "תרבות וספרות", ט"ו בסיון תש"ך, 10.6.1960, עמ' 10.

מירון, זן, 2004 [1991]. **אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על ראשית שירת הנשים העברית**, מהדורה שנייה, הקיבוץ המאוחד.

——, 2005. **הספרייה העיוורת: פרוזה מעורבת, 2005-1980**, עריכה – אמיר צוקרמן, פרוזה – סדרת ספרים בעריכת עליזה ציגלר, ידיעות אחרונות – ספרי חמד.
נאמן, יהודה (ג'אד), 1992 =

Néeman, Yehouda, 1922. "Les modernes: le manifeste inédit", in: Catherine David and Léa Hermann (eds.), *Cinemas d'Israël*, Paris: Galerie nationale du Jeu de Paume, 1992.

——, 1998. "מגילת היוחסין של 'הרגישות החדשה'", **מבטים פיקטיביים: על קולנוע ישראלי**, עורכים: נורית גרץ, אורלי לובין וג'אד נאמן, האוניברסיטה הפתוחה, 1998, עמ' 9-32.

עוז, עמוס, 1965. **ארצות התן: סיפורים**, ספרית מקור, הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת מסדה.

——, 1976. **ארצות התן: סיפורים**, עם עובד וקרן תל אביב לספרות ולאמנות. [בפתח הספר: "הסיפורים נכתבו בשנים 1962-1965 ותוקנו בשנת 1975"].

פיטלסון, מנחם מנדל, 1970. **בחנינות והערכות: מבחר כתבים**, בחר והקדים מבוא: א"ב יפה, העורך: ישראל כהן, אגודת הסופרים בישראל, ספרי "נפש".

פינגולד, בן-עמי, 1969. "טלוויזיה: סוף-סוף בידור ברמה", **ידיעות אחרונות**, ט"ו בטבת תש"ל, 24.12.1969, עמ' 16.

פרדס, אילנה, 1992 =

Pardes, Ilana, 1992. "Yocheved Bat-Miriam: The Poetic Strength of a Matronym", in: Naomi B. Sokoloff, Anne Lapidus Lerner & Anita Norich (eds.), *Gender and Text in Modern Hebrew and Yiddish Literature*, New York: Jewish Theological Seminary of America.

צימרמן, משה, 1989. "הרגישים האבודים החדשים", **סרטים**, גיליון 5, קיץ 1989, עמ' 30-33.
צמיר, חמוטל, 2006. **בשם הנוף: לאומיות, סובייקטיביות ומגדר בשירת שנות החמישים והששים**, "מסה קריטית", מרכז "הקשרים" וכתר.

קור, משה, 1960. "הלא תדעו כי בלילות תמלכנה גחליליות?", **חרות**, "ספרות ואמנות", כ"ב בסיון תש"ך, 17.6.1960, עמ' 5.

קרטון-בלום, רות, 2014. "גִּדּוּל מְנַרְאָה הָלֵא-נְרָאָה – על שירת יוכבד בת-מרים", בתוך: **יוכבד בת-מרים, מחצית מול מחצית – כל השירים**, עורכת: רות קרטון-בלום, עורך-משנה: גדעון טיקוצקי, הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, ירושלים.